

in de uitvoerig onderzochte archieven van ministerie en waterstaat in het ARA echt niets meer hierover te vinden of staan ons nog onthullingen te wachten? Uit enkele verspreide opmerkingen blijkt ook dat er gedurende de hele twintigste eeuw een speciale relatie heeft bestaan met de Bataafse petroleum maatschappij. Dit had volgens mij uitgediept of weggelaten moeten worden.

Nog wat kleine opmerkingen: op bladzijde 61 staat een kaart van Doesburg en niet zoals het onderschrift meldt van Arnhem. In de verklarende begrippenlijst mis ik een omschrijving van hakkelbout en voerstraal, en ook ben ik benieuwd welke betekenis de term 'verificatie' precies heeft binnen de terminologie van de waterhuishouding. In de zeer uitvoerige literatuurlijst mis ik het boek van D. J. Wolffram over de dienst der Zuiderzeewerken. Erg jammer is de onzorgvuldige uitvoering. Mooi plaatwerk en stevig papier, maar zo slordig ingeplakt dat mijn exemplaar de eerste lezing al niet overleefde. Dit boek verdient beter.

W. Pelt

R Lefèvre, Ch. Dierick, ed., *Forging a new medium. The comic strip in the nineteenth century* (Brussel: VUB press, 1998, 214 biz., Bf 1695,-, ISBN 90 5487 206 3).

Deze bundel is de Engelstalige neerslag van een internationaal congres, gehouden in 1996, over de oorsprong van het stripverhaal te Brussel. Naast Nederland en België passeren ook andere landen (onder andere USA, Duitsland, en Spanje) de revue. De auteurs zijn erin geslaagd om in de artikelen een zekere eenheid te creëren, dit komt de kwaliteit zeer ten goede. Voor alle behandelde landen wordt zoveel mogelijk hetzelfde 'traject' doorlopen: van de wortels in de achttiende en eerste helft negentiende eeuw naar de doorbraak van de strip in de periode 1880-1920. Gelukkig maken de auteurs weinig woorden vuil aan de vraag of stripverhalen 'kunst' zijn. Iedereen die gepassioneerd Kuifje heeft gelezen of leest ziet onmiddellijk het zinloze van deze vraag in. Natuurlijk zijn strips kunst en wel een unieke synthese van beeldende kunst, literatuur en filmtechnieken. Of zoals een van de auteurs het formuleert: 'the incestuous mixing of the arts'.

Het stripverhaal wordt handzaam gedefinieerd als 'meer dan één plaatje die samen een verhaal vertellen, al dan niet voorzien van tekst'. Dat de plaatjes samen een verhaal moeten vertellen sluit veel uit (zoals spotprenten en geïllustreerde (heiligen)levens) en legt bovendien het zwaartepunt bij de plaatjes. De precieze hoeveelheid tekst wordt wijselijk in het midden gelaten aangezien deze nogal varieert en zich vooral na 1900 hoofdzakelijk beperkt tot tekstballonnen die weinig ruimte bieden.

De wortels van de strip liggen volgens de auteurs al in de Middeleeuwen, maar pas na de opkomst van goedkope drukwerk zien we het proto-stripverhaal in de vorm van kinderprenten en goedkope prenten. Ook de achttiende-eeuwse Engelse cartoon-kunst met verhalende reeksen is een duidelijke voorloper van de strip. In *broadsheets* (geïllustreerde pamfletten) en *catch-penny-prenten* (centsprenten) komt de vorm van de moderne strip steeds dichterbij. Wanneer nu de overgang naar de echte strip wordt gemaakt is natuurlijk moeilijk precies aan te geven, maar essentieel is de verspreiding op een grote markt. Aan deze voorwaarde kon vanaf het midden van de negentiende eeuw worden voldaan dankzij de doorbraak van goedkope druktechnieken en speciale jeugdbijlagen met strips in de kranten. Door de enorme toename in drukcapaciteit moesten uitgevers exporteren om rendabel te kunnen werken. Op deze internationale markt waren Franse, Duitse en een enkele Belgische uitgever dominant. Ook toen al kwam het merendeel van de Nederlandse stripconsumptie uit België!

De pioniers van het genre komen uiteraard ruim aan bod. Over de vraag of de Zwitser Rodolphe Töpffer de eerste echte stripkunstenaar was, lopen de meningen uiteen maar wel is er consensus dat zijn werk vanaf 1830 de richting aangeeft voor het stripverhaal: een vlot verhaal, eigen herkenbare helden en het gebruik van 'filmische' technieken.

De naar mijn smaak wat korte bijdrage over België concentreert zich op de ontwikkeling van de 'mannekenbladen' naar het stripverhaal aan de hand van de voornaamste producent, de firma Brepols. Mannekenbladen waren goedkope prenten voor kinderen met daarop eenvoudige afbeeldingen van soldaatjes, of bekende verhalen. Stijl en inhoud ondergingen in de loop van de eeuw veranderingen, ze moesten opvoedend worden en grote gebeurtenissen als de Eerste Wereldoorlog vonden hun weerslag in de afbeeldingen. 1911 was een cruciaal jaar omdat te Antwerpen twee zelfstandige stripbladen werden opgericht: *Het Mannekenblad* en *De Kinder-vriend*. Deze bladen en hun vele imitaties maakten de enorme bloei van de Belgische strip in het Interbellum mogelijk. Het was in dit soort bladen dat tekenaars als Hergé (Kuifje) en vele anderen konden debuten.

De bijdrage over Nederland onderzoekt de wortels van het genre. De auteur laat zien dat veel negentiende-eeuwse kinderboeken bij nader inzien zo gedomineerd worden door de tekeningen dat hier gesproken kan worden van voorlopers van het stripverhaal. Zelfs de roemruchte Bilderdijk was actief in het genre met een pas in 1977 gepubliceerd boekje dat hij voor zijn zoon schreef én tekende. Een andere voorloper van de strip is Alexander Verhuell die met moralistische prenten voorzien van korte onderschriften onder meer scènes uit het studentenleven schetste. Een centrale plaats neemt het tijdschrift *Humoristisch Album* in dat onderdak boodt aan veel tekenaars. Naast vertalingen (van onder andere Töpffer) verschenen hier ook de prenten van Jan Linse, misschien niet de eerste maar wel de belangrijkste striptekenaar in de negentiende eeuw. Evenals in België had ook de politiek invloed op de strip, interessant is dat het eerste zelfstandige Nederlandse stripalbum gemaakt werd naar aanleiding van de Boerenoorlog. Uiteraard koos de tekenaar de kant van de Boeren.

Dit is een leerzaam en onderhoudend werk voor iedereen die geïnteresseerd is in volkscultuur, triviale literatuur, persgeschiedenis of gewoon van strips houdt. De heb wel enkele kritiekpunten. Zeer storend zijn de inconsequenties in de bijschriften van de vele (prachtige) plaatjes. Zonder duidelijk systeem worden jaartallen soms wel en soms niet vermeld. De auteurs beloven in de inleiding aandacht voor de internationale 'kruisbestuiving', maar dit aspect had in de afzonderlijke bijdragen wel wat meer aandacht mogen krijgen. Hopelijk krijgt dit congres nog een vervolg, de geschiedenis van de strip als massamedium in het Interbellum en daarna mag niet ongeschreven blijven.

Willem Melching

P. A. Geljon, *Een zeer persoonlijk effectenhuis. Het Haagse Lissa & Kann 1800-1966* (NIBE-bankhistorische reeks XXII; Amsterdam: Nederlands instituut voor het bank- en effectenbedrijf, 1998, 213 blz., f59,50, ISBN 90 5516 126).

Op 5 juni 1800 ondertekenden de uit Duitsland afkomstige joden Moses Lissa en Hirschel Kann een contract waarin zij zich associeerden in een geld- en effectenhandel. Hiermee legden zij de grondslag voor een vruchtbare onderneming, die onder leiding van hun gezamenlijke nakomelingen anderhalve eeuw heeft kunnen voortbestaan. Het werd al gauw een echt familiebedrijf, want Hirschels zoon en opvolger Ellazar trouwde met de dochter van Moses Lissa. En ook een van hun zoons, Maurice, kwam weer in de zaak terecht. Maurice stierf in 1891, een